

Objavljeno u: *Pregled: časopis za društvena pitanja, br. 3, knjiga I, god. X, 1958.*

Milka Čaldarović

PITANJE DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENE KOD NAS

Položaj žene u našem društvu pravno je određen ustavnim i zakonskim propisima koji su vrlo progresivni i koji vrlo mnogo doprinose socijalističkom obilježju našeg društva. U tom pogledu bi – u skladu sa davnašnjim zahtjevom preteče socijalizma, utopiste Furijsa – stepen emancipacije naše žene mogao da bude mjerilo vrlo visoko dostignute emancipacije čitavog našeg društva, posebno, očigledan pokazatelj razlike između buržoaske i socijalističke demokratije, kako je Lenjin govorio¹. Međutim, zakoni u ovom slučaju znatno više nego inače određuju odnose koje tek treba ostvariti u životu. Kad se radi o mijenjanju društvenog odnosa prema ženi, onda treba da imamo u vidu da će taj proces morati da traje relativno dugo, jer se radi ne samo o stvaranju materijalne osnove za izmijenjene društvene odnose, nego i o preovladavanju naslijeđa koje je izgrađivano kroz mnoge vijekove dugog razvitka patrijarhalnog društva. Stara je istina da pravne formulacije društvenih odnosa ne bi obuhvatale život ako bi samo registrovale postojeće, ne uključujući i ono što nastaje, što je u razvoju. Zato su i zakonske odredbe o položaju žene u našem društvu u velikoj mjeri perspektivne, jer će nužno proći čitav period od više decenija dok se u ekonomici i u opštem društvenom stanju budu ostvarili preduslovi za punu ravnopravnost žene.

Dakle, u zakonodavstvu je mnogo bitnih problema riješeno, odličnost u formalno-zakonskom određivanju novog društvenog položaja žene plod je i međunarodnog revolucionarnog iskustva. U Sovjetskom savezu je u vrijeme revolucije odmah riješeno pitanje zakonskog formulisanja novih odnosa. Lenjin je isticao da je sovjetska vlast kao vlast radnog naroda već u prvim mjesecima svoga opstanka izvršila najodlučniji prevrat u zakonodavstvu koje se odnosi na ženu, da od onih zakona koji su stavljali ženu u podređeni položaj nije ostao “ni kamen na kamenu”, misleći u prvom redu na zakone koji su specijalno iskoristili slabiji položaj žene postavljajući je u neravnopravan, a

¹ Lenjin: “Sovjetska vlast i položaj žene”, “Pravda”, nov. 1919 god.

ponekad i u ponižavajući položaj, tj. na zakone o rastavi braka i o vanbračnom djetetu, o pravu žene da traži od oca djeteta da ga on obezbijedi².

No, pitanje faktičke izmjene položaja žene neće se riješiti samo zakonskim putem. Mnogo puta je isticano da je uspostavljanje društvene ravnopravnosti žene stvar dugog procesa opšteg socijalističkog preobražaja, da je ono moguće samo kao rezultat napora i borbe najprogresivnijih snaga našeg društva.

U ovom članku ćemo pokušati da ukažemo na neke karakteristike današnje borbe za punu ravnopravnost žene kod nas.

*

Rad na savladavanju starih odnosa i shvatanja o ulozi žene u društvu trpi prije svega od nedostatka kontinuiteta u organizovanom i svjesnom naporu. Kontinuitet je bivao narušavan i usljed objektivnih okolnosti, a ne samo subjektivnih slabosti društvenih organizacija, najviše same organizacije žena. Slabosti naših političkih i društvenih organizacija nisu se ispoljile samo u tome što one nisu našle puta da ublaže povremene rđave posljedice naglih promjena u našem ekonomsko-društvenom razvitku, nego što su gubile programsku i organizacijsku liniju svoga rada, smanjivale svoj uticaj na rješavanje osnovnih problema položaja žena kod nas. Naprimjer, moglo bi se diskutovati o korisnosti reorganizacije Antifašističkog fronta žena koji je imao jasnu tradiciju i koji je mogao koristiti jedinstvenost kao preduslov za rješavanje budućih zadataka. Možda je trebalo uložiti više napora da se ova organizacija ispuni novim zadacima, a ne da se ona atomizira i tako prekine kontinuitet sa moćnim pokretom iz doba rata.

Već je konstatovano da su uzroci zanemarivanja masovnog rada među ženama i u neshvatanju, nejasnim pojmovima, ili čak reakcionarnim stavovima koji još uvijek imaju znatan uticaj³. Borba za ravnopravne odnose žene u društvu sve više je postajala stvar samih žena. Vrlo rijetko su prestavnici političkog života zahvatali ove probleme. Stvorila se situacija u kojoj kao da žene ustaju u odbranu nekih "svojih prava", tražeći priznanja koja nemaju, umjesto da svi društveni radnici, zajedno sa ženama aktivistkinjama, kao i svi faktori našeg političkog života, pregnu da ostvare ovaj važan zadatak socijalističkog razvitka. Radi se o jednom od bitnih elemenata socijalizma, o izjednačavanju žene sa muškarcem u društvenom životu. O ovom pitanju Lenjin je rekao u svom poznatom razgovoru sa Klarom Cetkin: "Na agitatorski i propagandistički rad među ženama, na njihovo buđenje i revolucionisanje

² Lenjinov govor o zadacima ženskog radničkog pokreta iz 1919 god. i članak "Međunarodni dan radnica" od 4 marta 1931 god.

³ Vida Tomšić u članku "Postoji li kod nas žensko pitanje", "Partiska izgradnja", broj 3 iz 1952 god.

gleda se kao na nešto sporedno, kao na stvar samih drugarica. Jedino se njima prebacuje što se s time ne ide brže i snažnije naprijed. To je pogrešno, sasvim pogrešno! To je stvarni separatizam i feminizam “au rebours”, kako kažu Francuzi, to je naopaki feminizam. Otkuda taj pogrešan stav naših nacionalnih sekcija? Na kraju krajeva to nije ništa drugo do potcjenjivanje žene i njenih sposobnosti. Nažalost još za mnoge naše drugove važi ona: “Zagrebi komunistu – i pojaviće se filistar”. Naravno da se mora zagrepsti osjetljivo mjesto, njegov mentalitet kad je u pitanju žena”⁴.

Zanemarivanjem zadatka da rade na rješenju problema položaja žene u našem društvu, naše društvene i političke organizacije faktično stavljaju ženske organizacije u okvire buržoarsko-liberalnih ženskih pokreta, feminističkih organizacija i sl. Ono što je bitno za socijalistički pokret žena jeste povezivanje borbe za ravnopravnost žene sa borbom za socijalizam. Ako danas dozvoljavamo da te veze slabe mi svodimo jednu od najmoćnijih socijalističkih snaga na zbunjeno, neefikasno deklarisanje i zahtijevanje, koje, čim dolazi uvijek samo od strane žena, anahronično pada u politički život ispunjen težnjom ka socijalističkim pobjedama.

Još čudnije je kad se ponekad zamjera ženama aktivistkinjama što stalno ističu “svoju” borbu. Time se faktično izražavaju shvatanja koja su konzervativnija od buržoasko-liberalnih i koja svode aktivnost žena na prosvjetarski rad bez revolucionarne sadržine i perspektive. Takvi stavovi su u suprotnosti sa rezolucijom VI kongresa SKJ u kojoj se kaže: “Kongres osuđuje kao nedopustivo i tuđe socijalizmu svako zapostavljanje žena u privrednom i opšte-društvenom životu. Dužnost komunista i svih naprednih ljudi jeste da se stalno, sistematski, uvijek i svuda bore za sve veću i stvarnu ravnopravnost žena u svim oblastima privrednog, političkog i društvenog života”.

Pozitivno je, međutim, što su tokom zadnjih godina organizacije žena postigle raznovrsnost u svojoj djelatnosti, snalazeći se u novim uslovima. Tim putem, formirajući različita društva sa prosvjetnim zadacima, sa akcionim programom za unapređenje domaćinstva, zbrinjavanje djece, poboljšanje higijensko-zdravstvenih prilika, one su se jače povezale sa životom. Od opštih političkih stavova prešlo se na konkretan rad. Međutim, sav taj razdrobljeni rad izgubio je zamah jednog pokreta, ostvaruje se naporima samih žena, bez odgovarajućih sredstava koja bi morala da pruži zajednica, bez dovoljne moralne podrške političko-društvenih faktora. Sve više se djelovanje takvih

⁴ Citirano u pomenutom članku Vide Tomšić u “Partiskoj izgradnji” br. 3 iz 1952 g. (Lenjinov poziv radnim ženama. Berlin 1926. Sjećanje na Lenjina od Klare Cetkin, na njemačkom).

organizacija sužava na grad i, istovremeno, ono se depolitizira, dok krupni problem ostaju neriješeni ili upola riješeni, kao naprimjer – suzbijanje nepismenosti na selu, razvijanje bratstva i jedinstva, političko prosvjeđivanje itd. Posebno treba podvući da sva prosvjetna aktivnost za poboljšanje zdravstveno-higijenskih uslova života i ishrane žene radnice i seljanke može da ima uspjeha samo ako će opšta proizvodnja i kupovni fondovi neprestano da rastu. Ako standard života pada, svaka propaganda za bolji život, za unosenje novih tehničkih sredstava u domaćinstvo, ne može da bude efikasna. Može se kazati da se u aktivnosti ženskih organizacija osjeća nedostatak perspektivnog programa koji bi bio izrađen na temelju naučne analize položaja žene u proizvodnji i društvenom životu, određujući konkretne zadatke u saradnji sa organima Narodne skupštine, sa predstavnicima industrije, Savjeta za zdravlje, itd. Isto tako nedostaje jedinstvena organizaciona zamisao i mreža uporišta koja bi sprovodila takav jedan program.

Šta je karakteristično za današnje stanje u pogledu postignute ravnopravnosti žene, dokle smo došli u borbi za njeno ravnopravno učešće u javnom društvenom životu? Pogledajmo prije svega na process uključivanja žene u proizvodnju, jer taj proces je najosnovniji i odlučujući za postizanje ravnopravnosti na svim ostalim područjima života.

Dok je prije rata u Jugoslaviji porast uposlenja ženske radne snage u privredi tekao znatno polaganije nego muške i u 1939 godini dostigao cifru od 198.000, – poslije oslobođenja se odnos uposlenih žena u privredi prema broju uposlenih muškaraca naglo popravlja. U 1947 godini broj uposlenih žena u privredi popeo se na 199.000, a u 1948 g. na 302.000. u 1949 g. ovaj broj dostiže 378.000.⁵ Ova pojava uzrokovana je prije svega potrebom za radnom snagom usljed obnavljanja i podizanja novih preduzeća u toku obnove i početka prvog petogodišnjeg plana, ali ona je usko vezana i sa samim privrednim sistemom u kome se prvih godina poslije oslobođenja nije poklanjalo dovoljno pažnje troškovima proizvodnje i racionalnom korištenju radne snage. Pri tome treba uzeti u obzir i znatno razvijen elan u nastojanju da se što prije izmijene društveni odnosi, jasna orijentacija na socijalistička rješenja i vrlo široko rasprostranjena uvjerenja da su ona vrlo bliza i neposredno ostvarljiva.

Stupanjem u život novog privrednog sistema situacija se mijenja. Unazad nekoliko godina vidljiva je i statistički konstatovana tendencija otpuštanja prvenstveno ženske radne snage iz preduzeća naše industrije. Već u 1950 godini broj zaposlenih žena u privredi smanjio se na 331.000, a 1951 god. on

⁵ Podaci Zavoda za statistiku i evidenciju NR BiH. Cifre za 1939 i 1947 god. (procjena) dao je Zavod za socijalno osiguranje, a za 1948 i 1949 god. tadašnje Ministarstvo rada.

iznosi 275.000⁶. Dok se muška radna snaga od 1949 god. do početka 1952 god. smanjila za 9%, a ženska radna snaga se u to vrijeme smanjila za 20%⁷. Sljedeća tabela Zavoda za statistiku NR Bosne i Hercegovine daje, na osnovi godišnjih prosjeka, upoređenje ukupne zaposlenosti žena (u privredi i van nje) u našoj Republici sa stanjem u FNRJ.

Zaposlenost žena u %

	1939		1948		1952		1956	
	FNRJ	BiH	FNRJ	BiH	FNRJ	BiH	FNRJ	BiH
Ukupno	21,6*	10,4*	19,8*	19,2*	23,5	15,6	26,2	17,5
U privredi	–	9,0*	17,3*	16,0	20,4	13,0	22,1	13,5
Van privredi	–	17,5*	33,3	28,8	39,5	35,0	47,6	36,8

* = procenti sa zvjezdicama su procjene

Iz gornje tabele vidimo da u cijeloj Jugoslaviji ukupan broj zaposlenih žena prvih godina poslije rata (1948 g.) pada za 1,8 procenata prema stanju iz 1939 g., ali da u Bosni i Hercegovini njihov broj vrlo naglo raste, za 8,8 procenata. Međutim, u idućem razdoblju, od 1948 god. do 1956 god. tendencije su obratne: u FNRJ ukupna zaposlenost žena ravnomjerno raste, dok u Bosni i Hercegovini naglo pada, pa se opet popravlja, ali ne dostiže nivo iz 1948 god. Na dan 31 marta 1957 god. procenat žena u broju ukupno zaposlenih pokazuje dalji porast, kako u FNRJ (na 26,8%), tako i u Bosni i Hercegovini (na 18,9%), ali je u našoj Republici još uvijek manji nego što je bio 1948. god. (19,2%)⁸. Iz gornje tabele vidimo također da poslije rata najprije opadanje a onda stagnacija u ukupnoj zaposlenosti žena u Bosni i Hercegovini dolazi zbog takvog kretanja zaposlenosti žena u privredi, dakle na odlučujućem području, dok broj uposlenih žena van privrede konstantno raste. Prema podacima o ukupnoj zaposlenosti na dan 31 marta 1955, 1956 i 1957 god.⁹ vidimo da je stanje u Bosni i Hercegovini najlošije, kako u pogledu procenta zaposlenih žena tako i u pogledu tendencije zapošljavanja žena u privredi. Dok je u pomenutim godinama ukupna zaposlenost žena u Sloveniji porasla sa 30,6% na 33,0% (za 2,4 procenta), u Srbiji sa 22,6% na 27,2% (za

⁶ Podaci Zavoda za statistiku i evidenciju NR BiH. Cifre (procjena) dalo je tadašnje Ministarstvo rada. U referatu Dobrivoja Radosavljevića “Dalji rad na poboljšanju društvenog položaja žena” koji je održan na V plenumu Saveznog odbora SSRNJ 18 i 19 aprila 1957 god. navedene su neke druge cifre u 1938 god. je broj zaposlenih žena iznosio 245.000, godine 1952 on je dostigao 402.641, a 1956 godine 562.898. Vjerovatno su ovim brojevima obuhvaćene sve uposlene žene, kako u privredi, tako i van privrede (administracija, društveni sektor, školstvo, itd.)

⁷ Podaci u pomenutom članku Vide Tomšić.

⁸ “Statistički kalendar” za 1959 god. u izdanju Saveznog zavoda za statistiku. str. 39.

⁹ Isto.

4,6 procenta), u Crnoj Gori sa 17,6% na 20,6% (za 3 procenta) i u Makedoniji sa 17,5% na 22,3% (4,8 procenata), – u Bosni i Hercegovini je ona porasla sa 17,3% na 18,9% (samo za 1,6 procenta).

Broj zaposlenih žena u privredi u odnosu na ukupan broj zaposlenih u Republici Bosni i Hercegovini kretao se, prema podacima Statističkog zavoda B. H., ovako:

1946 god.	9,2 %	1951 god.	16,5 %
1947 god.	13 %	1952 god.	13 %
1948 god.	16 %	1953 god.	13,5 %
1949 god.	19 %	1954 god.	14,2 %
1950 god.	17 %	1956 god.	13,5 %

Svakako je nedovoljna kvalifikovanost žena u Bosni i Hercegovini jedan od razloga smanjenja njihovog učešća u zaposlenosti u privredi u periodu od 1950 god. do 1956 god. Prema podacima Republičke inspekcije rada iz 1957 god. i Saveznog zavoda za statistiku (“Statistički kalendar” za 1958 god., str. 41), stanje kvalifikovanosti ženske radne snage vidjećemo iz sljedeće tabele:

*Žene u privredi Bosne i Hercegovine po kvalifikovanosti
Stanje 1957 godine*

		% od svih žena zaposlenih u privredi B. i H.	% od svih zaposlenih u privredi B. i H.
Ukupno	24.025	100	8,37
Visokokvalifikovanih	166	0,69	0,057
Kvalifikovanih	6.173	25,69	2,15
Polukvalifikovanih	7.452	31,02	2,59
Nekvalifikovanih	10.234	42,59	3,56

Međutim, ako je malo kvalifikovanih žena, pa zbog toga (kao i zbog drugih razloga) slabo i njihovo učešće u privrednom životu naše Republike, – postavlja se pitanje: kakve mjere se preduzimaju da bi se u tom pogledu popravilo stanje, koliko se djevojaka osposobljava za rad u privredi? Podaci Zavoda za statistiku NR BiH govore da je u tom pogledu stanje još gore. U odnosu na ukupan broj učenika u privredi u Bosni i Hercegovini – učenica je bilo:

1948 god.	12,5%	1954 god.	10,2%
1951 god.	14,9%	1955 god.	8,5%
1952 god.	16,4%	1956 god.	8,7%
1953 god.	13,4%	1957 god.	8,7%

Opadanje broja učenica u privredi je konačno zaustavljeno, ali na kom nivou? Na dan 31 III 1957 god. bilo je (“Statistički kalendar” za 1958 god., str. 42):

	Broj radnika	Broj učenika u privredi	% prema broju radnika	% učenica prema ukupnom broju učenika u privredi
Srbija	479.000	34.314	7,16	14,1
Hrvatska	408.000	28.269	6,92	15,7
Slovenija	229.000	15.574	7,23	25,1
Bosna i Hercegovina	230.000	12.657	3,50	8,6
Makedonija	85.000	5.913	6,95	3,9
Crna Gora	29.000	1.916	6,60	16,4

Bosna i Hercegovina ima više nego dvostruki broj ukupnog stanovništva prema Sloveniji, a isti broj radnika. Međutim, usred procesa najintenzivnije industrijalizacije u Bosni i Hercegovini se školuje najmanje učenika u privredi, a u Sloveniji najviše (u poređenju sa svim republikama). Također postotak učenica u odnosu na ukupan broj učenika u privredi najmanji je u Bosni i Hercegovini (8,6%), a najveći u Sloveniji (25,1%). U Crnoj Gori on iznosi 16,4%.

Pozitivno je što je u nekim većim preduzećima u isto vrijeme ostao dobar broj žena članova radničkih savjeta i upravnih odbora. U slovenačkim preduzećima sa preko 30 radnika broj žena iznosio je 1953 god. 26,3%, a u radničkim savjetima njihov broj iznosio je 15% od broja svih članova radničkog savjeta. U Bosni i Hercegovini iste godine žena u preduzećima bilo je 12,4%, a u radničkim savjetima 12,1%, što znači da je njihovo učešće u radničkim savjetima bolje nego u Sloveniji.

Sljedeća tabela pokazuje da se učešće žena u radničkim savjetima i dalje poboljšava i da se približava jugoslovenskom prosjeku:

% žena u radničkim savjetima u NRBiH u odnosu na ukupan broj žena u radničkim savjetima u FNRJ

	F. N. R. J.			Bosna i Hercegovina		
	ukupno članova	žene	% žena	ukupno članova	žene	% žena
1953 godine	157.874	25.002	15,9	21.163	2.556	12,1
1956 godine	211.600	40.973	19,4	24.931	4.408	17,6

(uključena su i preduzeća od 7-29 radnika i službenika)

Napor za postizanjem veće produktivnosti rada nužno je doveo do smanjenja radne snage gdje god je to moguće. Ali ne može se opravdati pojava da je pri tome u daleko većem procentu otpušтана ženska radna snaga nego muška. Izlazi da je, radi zadovoljenja ekonomskog interesa, ostao zanemaren društveno-moralni momenat, pitanje ljudskih odnosa u društvu, jer se problem otpuštanja suviše radne snage najčešće rješavao vraćanjem većeg broja žena u ekonomsku zavisnost od muža i porodice. Time je narušen jedan od osnovnih principa borbe za ravnopravnost žene, princip koji čini bitnu razliku socijalizma, i ugrožene su tekovine koje smo već bili postigli u procesu izgradnje socijalističkih društvenih odnosa kod nas. Dok je u prvim poslijeratnim godinama masovno stupanje žena u radni odnos bilo u izvjesnoj mjeri i izraz preovlađivanja naprednijih shvatanja o ulozi žene u društvu, dotle otpuštanje ženske radne snage poslije uvođenja novog privrednog sistema, u kome je rentabilnost preduzeća osnovni zakon, nije bez veze sa izvjesnim oživljavanjem konzervativnih shvatanja prema kojima, ako već neko treba da bude otpušten sa posla i vraćen u kuću, – to će biti, naravno, žena. U svojoj izjavi grupi delegatkinja na Osnivačkom kongresu “Saveza ženskih društava Jugoslavije” 1953 god. drug Tito je rekao da se tih godina počeo donekle da vraća stari način gledanja na ženu, čak i kod komunista. Žene se teže primaju na posao i otpuštaju se iz fabrika. Otkako se prešlo na privredni račun, radni kolektivi gledaju samo da povećaju višak platnog fonda, pa i na račun otpuštanja sa rada žena. A takva borba za dinar sadrži i protivosocijalističku tendenciju”.¹⁰

Međutim, interesi socijalističkog razvitka zahtijevaju da se preduzmu efikasne mjere kako bi se osigurala stalna tendencija sve većeg uključivanja žene u proizvodnju. Pojačana mahenizacija i sve racionalnije korišćenje radne snage dovodi do otpuštanja prekobrojnih radnika, ali uvođenje u proizvodnju novih kapaciteta čini da je konačna linija nivoa radne snage ipak uzlazna. U tom

¹⁰ “Žena danas”, oktobar 1953 god.

procesu odnos ženske radne snage prema muškoj treba stalno postepeno da se mijenja u korist ženske radne snage. Ali nije dovoljno samo pojačati proces uključivanja žena u proizvodnju. Potrebno je istovremeno obratiti najveću pažnju da se žena zapošljava u one grane industrije i u ona privredna područja i društvene službe koje njoj najviše odgovaraju i na kojima će ona postići najveći efekat svoga rada, u izvjesnim slučajevima veći nego muškarac – učiteljski i nastavnički poziv, administracija, zdravstvena i socijalna služba, ugostiteljstvo, trgovina, saobraćaj i sl. (Jedan podatak govori da, nažalost, i u ovim granama djelatnosti preovlađuje suprotna tendencija: u prvom tromjesečju 1952 godine u Beogradu je bilo otpušteno 60% više žena nego muškaraca iz trgovine i ugostiteljstva).¹¹

U socijalističkom pokretu odavno je već formulisan zadatak uključivanja žene u proizvodnju. Engels u svom djelu “Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države” kaže da je vođenje domaćinstva u starom komunističkom društvu bila javna društvena radinost, isto kao i rad muškarca na pribavljanju životnih namirnica, a da se to izmijenilo formiranjem patrijarhalne porodice, i još više monogame inokosne porodice. Tako onda ostaje muž onaj koji hrani porodicu i to mu daje položaj gospodara. “On je u porodici buržuj, a žena pretstavlja proletarijat”. Moderna inokosna porodica zasnovana je na otvorenom ili prikrivenom domaćem ropstvu žene. Zato je “za oslobođenje žene prvi preduvjet – ponovo uvođenje čitavog ženskog roda u javnu radinost, a ovo opet iziskuje uklanjanje svojstava inokosne porodice kao društveno-privredne jedinice”. “Izjednačavanje žene s muškarcem ostaje nemogućnost dokle god je žena isključena iz društveno-proizvodnog rada i ograničena na kućni privatni rad”. A moderna krupna industrija upravo zahtijeva rad žene i ide za tim “da privatni kućni rad postepeno pretvori u javnu industriju”.¹²

Govoreći o strahovitom rasulu stare porodice pod uticajem stvaranja krupne industrije u eri nastupanja kapitalizma, Marks istovremeno vidi da će u budućnosti ovaj proces stvoriti osnove za nove odnose. On kaže: “No, ma kako strahovito i gnusno izgledalo rasulo stare porodice u kapitalističkom sistemu, ipak krupna industrija, dodjeljujući izvan područja kuće u društveno-organizovanim procesima proizvodnje odlučnu ulogu ženama, omladini i djeci oba spola, stvara novu ekonomsku podlogu za viši oblik porodice i odnosa oba spola”.¹³

¹¹ Podatak u članku Vide Tomšić: “Postoji li kod nas žensko pitanje”, “Partiska izgradnja” br. 3 iz 1952 god.

¹² Fridrih Engels: “Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države”, str. 74, 75 i 165, izdanje “Kulture”, 1950 god., Zagreb.

¹³ Karl Marks: “Kapital”, I, str. 425, izdanje “Kulture”, Zagreb.

Lenjin u svom govoru “O zadaćama ženskog radničkog pokreta” iz 1919 g. kaže: “Za potpuno oslobođenje žene i za punu njenu ravnopravnost s muškarcem potrebno je društveno privređivanje i da žena sudjeluje u opštem produktivnom radu. Tada će žene da zauzima isti položaj kao i muškarac”.

U mnogobrojnim rezolucijama i kod nas je istaknut zadatak uključivanja žene u proizvodnju. U već pomenutom članku Vida Tomšić ističe da je potpuno pogrešno smatrati da će daljim razvitkom socijalizma otpasti još više žena iz društvene produkcije i vratiti se natrag u kuću. “To ne može biti perspektiva za ženu, a ne može biti ni za socijalističko društvo. Bez mogućnosti da svaka žena razvije sve svoje sposobnosti, da se okvalifikuje, da može sama zarađivati za svoj život – bez toga bi bila ravnopravnost žene lišena svake svoje materijalne osnove”.

Sljedeći pregled pokazuje koliko procenat žena u Jugoslaviji samostalno privređuje u potpunim porodicama (bračni parovi sa i bez djece, vanbračne zajednice sa djecom):¹⁴

Stanje 1953 god. u FNRJ	U gradu	Na selu
a) Muž i žena aktivni u zanimanju	14,58%	28,97%
b) Muž aktivan, žena izdržavano lice ili lice sa sličnim prihodom (penzioner, invalid, itd.)	73,23%	66,28%
c) Muž izdržavano lice ili lice sa ličnim prihodom, a žena aktivna, sa ličnim prihodom ili izdržavano lice	13,19%	4,74%

Naravno, sa problemom uspostavljanja ekonomske ravnopravnosti žene vezana su još i mnoga druga pitanja koja traže svoje harmonično rješenje. Takvo je i pitanje opšteg podizanja produktivnosti rada i u vezi s tim obezbjeđenja pune zaposlenosti svih radnih ljudi, pitanje sistematskog podizanja kvalifikovanosti ženske radne snage u vezi sa daljom industrijalizacijom i čak automatizacijom procesa proizvodnje u industriji i sl., a prije svega sprovođenje u život principa jednakog školovanja muške i ženske djece i omladine. Ako se žena radnica ne bude brže i efikasnije stručno obrazovala, onda će se ona najčešće naći u još težem položaju. Tada će parola o jednakoj nagradi za jednaki rad biti posve nerealna, jer će u praksi pretežno nekvalifikovana ženska radna snaga biti uvijek manje plaćena nego kvalifikovana muška radna snaga.

¹⁴ Podaci iznijeti u referatu Dr. Dušana Breznika iz Saveznog zavoda za statistiku koji je održan na savjetovanju o primjeni statistike u sociološkim istraživanjima u Beogradu 27 i 28 decembra 1957. god.

Pogledajmo konkretno kako stoji sa nepismenošću među ženama i sa školovanjem ženske omladine u Bosni i Hercegovini.

Godine 1953 od svih žena iznad 10 godina starosti u Bosni i Hercegovini 57,0% ih je bilo nepismenih. To je, u poređenju sa drugim republikama, najveći procenat nepismenosti među ženama (u Sloveniji 2,8%, u Makedoniji 48,3%). Zanimljivo je, međutim, da je procenat nepismenih muškaraca manji nego u Makedoniji (21,8% prema 23,3%).¹⁵

Sljedeća tabela Zavoda za statistiku NR BiH pokazuje kretanje školovanja ženske djece i omladine u Jugoslaviji i u Bosni i Hercegovini:

	1938/39		1954/55		Indeks povećanja Baza 1938/39		% ženske djece od ukupnog broja učenika			
	u Jugo- slaviji	u BiH	u Jugo- slaviji	u BiH	u Jugo- slaviji	u Jugo- slaviji	u Jugo- slaviji	u BiH	u BiH	u BiH
U osnovn. školama	618.861*	37.262*	681.138	112.000	110	301	43*	24,4*	46,8	42,1
U srednjim školama za opšte obraz.	61.512	-	233.670	19.917	379	-	36,6	-	42,5	34,9
U nižim i srednjim stručnim školama	29.920	-	62.119	2.781	207	-	34,1	-	33,2	16,1
Na univerzitetima, višim i visokim šk.	3.987	-	21.820	1.223	547	-	22,5	-	31,0	24,4

* = 1939/40

Iz gornjih podataka vidimo prije svega vrlo veliki porast djece u osnovnim školama u Bosni i Hercegovini, a isto tako ogromno povećanje školovanja ženske djece u našoj Republici (sa 24,4% na 42,1%).

Kod srednjih škola za opšte obrazovanje vidimo veliko povećanje učenika u jugoslavenskom prosjeku (indeks povećanja 379). Ipak, procenat ženske djece u 1954/55 god. u ovim školama u Bosni i Hercegovini znatno je manji od jugoslavenskog prosjeka i isto toliko manji od procenta u bosansko-hercegovačkim osnovnim školama.

Podaci o nižim i srednjim stručnim školama jasno govore da školski sistem i cjelokupna orijentacija u izgradnji kadrova nije usklađena sa potrebama industrijalizacije zemlje. Povećanje u jugoslavenskom prosjeku je znatno, ali je pri tome negativna pojava opadanje procenta ženske djece u ovim školama, sa 34,1% na 33,2%, što govori da je zanemareno pitanje stručnog kvalifikovanja ženske omladine i da u tom pogledu postoji tendencija koja je direktno suprotna zadacima borbe za uvođenje žene u proizvodnju iza uspostavljanje njene stvarne društvene ravnopravnosti. U Bosni i Hercegovini

¹⁵ "Statistički kalendar" za 1958 god., str. 32.

je situacija i ovaj put još lošija (procenat ženske omladine u ovim školama 1954/55 god. iznosio je svega 16,1%).

U gornjoj tabeli u kategoriju nižih i srednjih stručnih škola ubrojane su i škole za obrazovanje nastavničkog kadra i umjetničke škole. Ali, ako izuzmemo učenike ovih škola i razmotrimo situaciju u nižim i srednjim školama koje daju kvalifikacije za rad u privredi (škole za učenike u privredi, škole sa praktičnom obukom, industrijske i zanatske škole, građevinske škole, poljoprivredne škole, saobraćajne škole, tehničke škole, rudarske škole, pridružujući k njima još samo ekonomske škole i medicinske škole), – dobićemo sljedeće podatke za 1955/56 god.:

*Učenici nižih i srednjih stručnih škola koje daju kadrove za privredu i
zdravstvo u 1955/56 godini*

	u F. N. R. J.	u BiH
Ukupno učenika	162.477	20.811
Od toga učenica	41.434	3.653
% učenica	25,5%	17,5%

Ovi podaci još više govore o otvorenim problemima naše prosvjetne, školske i kadrovske politike kad se uporede sa ciframa o ženskoj omladini na univerzitetima. Već od 1954/55 god. indeks povećanja u jugoslavenskom prosjeku iznosio je 547! Procenat studentkinja u odnosu na ukupan broj studenata znatno je porastao, ali je on u našoj Republici mnogo niži.

Postavlja se pitanje: da li je normalno da – u vrijeme kad školovanje ženske omladine u nižim i srednjim stručnim školama napreduje tek malo, a procenat ženske djece prema muškoj vrlo jako opada, – broj studentica raste za pet i po puta! Očigledno, ogroman broj ženske omladine poslije završene osnovne škole ostaje bez stručnog školovanja i kvalifikacija, a onaj manji dio, jedna trećina, koji ima mogućnosti za dalje školovanje, neproporcionalno puni srednje škole za opšte obrazovanje i, zatim, fakultete.

Dakle, podaci o učenicima u privredi, o školovanju ženske omladine i drugi podaci ukazuju na potrebu da se što prije pravilno riješi pitanje pružanja širokih mogućnosti ženi da stiče potrebne kvalifikacije za rad u industriji, u privredi uopšte.

Posebno krupno pitanje jeste položaj žene na selu. Tu, na prostranim oblastima naše zemlje, koja su najviše ostala zabačena pod turskom okupacijom, zaustavljena u svom razvitku upravo u razdoblju od četiri vijeka evropskog feudalnog i kapitalističkog progressa, tu i socijalistički preobražaj iziskuje posebne napore, naročito obzire i pažljivo razrađen metod rješavanja gorućih problema. Najjači faktor koji je duboko potresao stare odnose a selu jeste zadruga.

U Bosni i Hercegovini, u zadružnim savjetima pri zemljoradničkim zadrugama bilo je u 1957 god. 16.459 članova, među kojima su samo 602 žene (3,6%). U upravnim odborima tih zadruga bilo je 5.663 članova, a samo 76 su žene (1,3%).

U sljedećoj tabeli vidi se i učešće žena u organima upravljanja seljačkih radnih zadruga:

1953 god.		1954 god.	
% učešće žena u odnosu na ukupan broj članova		% učešće žena u odnosu na ukupan broj članova	
FNRJ	BiH	FNRJ	BiH
4,5	2,8	3,4	2,9

(Podaci uzeti iz Statističkog biltena br. 57 izdanje Saveznog zavoda za statistiku Beograd 1958 g.)

I poslije reorganiziranja najvećeg broja njih u zadrugu opšteg tipa, međusobni odnosi sada opet individualnih posjednika na selu nisu se mogli vratiti na one ranije. Ostao je pozitivan rezultat na opštem planu ukidanja eksploatacije tuđeg rada. Ali je položaj žene u najvećem broju slučajeva ponovo zadobio karakteristike starog patrijarhalnog porodičnog sistema. Dok je u kratkom periodu života u radnoj zadrugi žena samostalno zarađivala trudodane i time stekla prvu početnu osnovu za svoj nezavisan stav u imovinskim i uopšte svim porodičnim odnosima, dotle se njen povratak u individualnu porodičnu ekonomsku jedinicu, u kojoj vladaju još uvijek patrijarhalni odnosi, jako odrazio na smanjivanju njene društvene aktivnosti i interesovanju za politički život. No, ako i ne uzmemo naročito u obzir slučaj izmijenjenog položaja žene bivšeg člana radne zadruge, moramo konstatovati da je u životu sela u znatnoj mjeri nestalo mnogih potsticaja za razvitak naprednijih shvatanja i za mijenjanje postojećih odnosa.

*

Praksa našeg života potvrdila je već davno ustanovljeno iskustvo modernog društva da se bez oslobođenja žene od najvećeg dijela tereta mučnog, sitnog, neproaktivnog rada u kući ne može postići stvarna ravnopravnost žene u društvu. Njen položaj u socijalističkom društvu ne može biti suštinski izmijenjen dok se ne stvore materijalni uslovi za njeno rasterećenje od individualnog kućanstva, dok se ne podignu ustanove koje pomažu ženi u njenom pozivu majke i radnice. Revolucionarni pokret koji teži ka uspostavljanju socijalističkih odnosa i dostojanstva ljudskog rada ne može da izgubi iz vida koliko ogromne energije uzaludno propadaju svakoga dana po milionima kuhinjskih čoškova, bez ikakvog rezultata, odlazeći uvijek samo na

zadovoljenje dnevnih potreba ishrane i održavanje čistoće. Sva besmislenost života bez društveno neposredno korisnog rada i tupost isključivog zanimanja jedne domaćice nespojiva je sa slikom života u socijalističkom društvu. U svom ranije pomenutom istupanju i u razgovoru sa Klarom Cetkin Lenjin je ukazao da nastojanja na oslobođenju žene od otupljujućeg i neproduktivnog rada na održavanju kućanstva “koji kida i troši snage i vrijeme” i znači “svakodnevno žrtvovanje hiljadama beznačajnih sitnica” ne mogu da dadu brze rezultate i da bez stvaranja uzornih ustanova, blagovaonica, dojilišta i sl., bez prelaska od sitnog pojedinačnog ka krupnom društvenom kućanstvu, nema stvarnog oslobođenja žene.¹⁶

Proizvodnja tehničkih predmeta za potrebe naprednog domaćinstva je program koji obećava rješenje problema tek u daljoj perspektivi i koji je skopčan sa mnogim drugim pitanjima. U našim današnjim uslovima relativno niske proizvodnosti rada i nedostatka znanja i iskustva u izradi takvih predmeta, njihove cijene uglavnom su nepristupačne. Onaj mali procenat gradskog stanovništva koji može da kupi električne uređaje i aparate za domaćinstvo ne znači gotovo ništa za rješenje ukupnog problema olakšavanja kućnog rada. Potrebno bi bilo razmotriti pitanje kako da se obezbijedi jeftinija proizvodnja ovakvih i sličnih predmeta, uključujući i potrebe unapređenja života na selu. Prije nego što budemo u mogućnosti da u krupnim potezima rješavamo pitanja unapređenja života na selu – intenzivnom elektrifikacijom sela, jačim razvijanjem lake industrije, podizanjem novih naselja sa praktičnim stanovima, izgradnjom saobraćajnih veza, javnih zgrada i ustanova za kolektivnu ishranu itd. – pred nama je period raznovrsnih akcija i sitnih pomoći ženi na selu, period uvođenja najelementarnijih tehničkih sredstava jedne civilizovane zemlje, rad na prosvjećivanju seljanke itd.

Među momente koji sve više otežavaju učešće gradske žene u javnom životu svakako spada i raspuštanje mnogobrojnih menzi i uopšte neprincipijelno gledanje na značaj društvene ishrane. U fazi sveopšteg podvrgavanja raznih institucija zakonima robne proizvodnje, privrednog računa i rentabilnosti, veliki broj menzi i restorana, kao i mnoge druge institucije, morale su da likvidiraju sa svojim radom, što ni u kom slučaju nije u skladu sa tendencijama socijalističkog razvitka. Šteta koju zajednica trpi zbog malog broja ovakvih institucija nesumnjivo je veća od koristi koju ona ima izjednačavajući u obavezama ovakve institucije sa svim drugim preduzećima. U sljedećoj tabeli se donose neki podaci o ustanovama koje znatno pomažu zaposlenoj ženi, naročito majci:

¹⁶ Citirano u članku Vide Tomšić: “Postoji li kod nas žensko pitanje”. “Partiska izgradnja” br. 3 iz 1952 god.

		Broj u BiH	Jedna ustanova na koliko stanovnika u Jugoslaviji	Jedna ustanova na koliko stanovnika u B. i H.
	1947	23	73.200	109.906
Dječje jasle, vrtići i obdaništa	1950	31	30.800	86.300
	1956	33	—	93.400
	1946	78	—	31.600
Restorani za društvenu ishranu	1952	74	32.800	37.800
	1956	78	48.200	39.500

(Podaci iz Zavoda za statistiku NR BiH)

Orijentacija da se takve službe organizuju u okviru naselja, stambenih jedinica, dakle, da se povežu sa lokalnim zajednicama, značice korak naprijed, uz postojanje i drugih ustanova koje će olakšati današnji položaj žene. Sa poznatim smislom za praktične zadatke, Lenjin je isticao da se ustvari radi o klicama komunizma. “Kolektivne menze, jasle, dječiji vrtići, evo sitnih primjera tih klica, evo tih jednostavnih, svakodnevnih sredstava koja ne zahtijevaju ništa pompezno, gromoglasno, svečano, ali koja su sposobna da faktički oslobode ženu, sposobna da faktički umanje i unište njenu nejednakost s muškarcem u pogledu njene uloge u društvenoj proizvodnji i društvenom životu”.¹⁷

*

O sposobnosti i – da tako kažemo – “zrelosti” žene da uzme učešća u revolucijama i u rješavanju državnih poslova možemo navesti bezbroj primjera iz istorije revolucionarnih pokreta, posebno iz istorije Narodnooslobodilačke borbe. “Iz iskustva svih oslobodilačkih pokreta vidi se da uspjeh revolucije zavisi od toga koliko u njoj učestvuju žene”.¹⁸ Priznanje i divljenje koje zaslužuje naša žena još je veće kad se sjetimo koliko neupućena i bukvalno nepismena je bila ona u najvećem dijelu onih krajeva gdje se rasplamsavala oslobodilačka “borba i revolucija, a ipak mogla da shvati i dalje prenese borbenu misao i organizatorski rad.

Međutim, poslije rata imamo kroz niz godina pojavu opadanja učešća žena u javnom životu. U Saveznoj narodnoj skupštini trećeg saziva (izbori održani

¹⁷ Lenjin: “Velika inicijativa”, Izabrana djela, II tom, knj. 2, str. 175, “Kultura”, Beograd, 1950 god.

¹⁸ Lenjinov govor na i sveruskom kongresu radnica.

novembra 1953) procenat žena narodnih poslanika iznosio je svega 5,4%¹⁹). U republičkim skupštinama istog saziva – u Sloveniji 9,3%, Bosni i Hercegovini samo 4,1% (u Republičkom vijeću 6,10% žena, u Vijeću proizvođača 1,2%). U odnosu na Republičku skupštinu II saziva (izbori održani decembra 1950 god.), učešće žena opada sa 5,5% na 4,1%.

Na izborima za Saveznu narodnu skupštinu i za republičke nar. skupštine, koji su održani 23 marta 1958 god. i kasnije, postotak žena narodnih poslanika povećao se vrlo malo u odnosu na skupštine III saziva (sa 5,4% na 7%). Navedeni podaci nisu konačni, jer do predavanja u štampu ovog rukopisa nisu još svi bili zvanično objavljeni, uzeti su iz “Borbe”, a za Republičko vijeće Nar. Skupštinu Bosne i Hercegovine – iz “Oslobođenja”:

Postotak žena narodnih poslanika u nar. skupštinama IV saziva

		% žena narodnih poslanika		% žena među poslanicima iz pojedinih narodnih republika					
				Iz NR Slov.	Iz NR Hrvat.	Iz NR Srbije	Iz NR BiH	Iz NR Maked.	Iz NR C. G.
Savezna narodna skupština	7%	Savezno vijeće	6,4%	18,1%	6,1%	6,0%	4,0%	4,7%	0%
		Vijeće proizvođača	8,0%	15,7%	13,1%	6,8%	5,4%	0,0%	0%
% žena narodnih poslanika									
Narodna skupština LJ. R. Slovenije	17,0%	Republičko vijeće							16,2%
		Vijeće proizvođača							20,0%
Sabor N. R. Hrvatske	12,7%	Republičko vijeće							12,5%
		Vijeće proizvođača							12,9%
Narodna skupština N. R. Srbije	9,9%	Republičko vijeće							9,8%
		Vijeće proizvođača							10,0%
Sobranje N. R. Makedonije	7,0%	Republičko vijeće							6,0%
		Vijeće proizvođača							8,3%
Narodna skupština N. R. Bosne i Hercegovine	5,0%	Republičko vijeće							5,0%
		Vijeće proizvođača							5,0%
Narodna skupština Crne Gore	5,4%	Republičko vijeće							6,6%
		Vijeće proizvođača							3,8%

Procenat žena odbornika narodnih odbora srezova u Bosni i Hercegovini naglo se popravlja, sa 1,6% u 1952 god. na 5,9% u 1957 god. ali, prema najnovijim podacima, on je znatno manji nego u drugim republikama: u sreskim vijećima u Bosni i Hercegovini procenat žena iznosi 1957 god. 7,12%, a jugoslavenski prosjek je 9,28%, u Srbiji 10,83%; u vijećima proizvođača narodnih odbora

¹⁹ Ovaj kao i dalji podaci iz Zavoda za statistiku i evidencije NR BiH.

srezova u našoj Republici taj procenat iznosi 4,33%, a jugoslavenski prosjek je 7,66%, u Sloveniji 9,61%.

U narodnim odborima opština stanje se također popravilo. 1952 god. procenat žena odbornika opštinskih nar. odbora u Bosni i Hercegovini iznosio je 1,2%, a 1957 god. on iznosi 3,5%. U tom pogledu iza naše Republike zaostaje samo Crna Gora: u opštinskim vijećima jugoslavenski prosjek učešća žena je 6,57%, a Srbija 8,12%, Bosna i Hercegovina 3,57% i Crna Gora 3,30%. U vijećima proizvođača opštinskih nar. odbora procenat žena iznosi: jugoslavenski prosjek 5,26%, Hrvatska 6,64%, Bosna i Hercegovina 3,42% i Crna Gora 2,79%.

U sljedećoj tabeli vidimo učešće žena u organima društvenog upravljanja, stanje 31 dec. 1956 god.:

	FNRJ	u BiH
U savjetima narodnih odbora		
srezova	9,3%	7,5%
opština	7,9%	6,1%
U upravnim odborima zdravstvenih ustanova	18,3%	11,7%
U upravnim odborima socijalnih ustanova	42,8%	28,0%
U školskim odborima (stanje 1955 god.)	15,6%	9,8%

Pojava nedovoljnog učešća žena u organima narodne vlasti i društvenog upravljanja može se objasniti prije svega slabljenjem uloge žena u privrednom životu, zatim nedostatkom ispravnih pogleda na značaj učešća žena u javnom životu, zanemarivanjem političko-društvenog rada na unapređenju društvenog položaja žene kod nas.

Interesantna slika dobije se ako se izvrši upoređenje sa položajem žene u Sovjetskom Savezu, u približno istom vremenskom razdoblju poslije revolucije: broj žena u mjesnim sovjetima (seoskim, reonskim i gradskim) porastao je od 1929 god. do 1931 god., dakle, također otprilike u periodu od 11 godina poslije revolucije, sa 19% na 20,75%, a u višim upravnim organima (uključujući Vrhovni Sovjet) sa 14,4% na 20,2%²⁰.

*

Nastojanja za ostvarenjem pune društvene ravnopravnosti žene uvijek su se suočila sa činjenicom da je žena u biološkom pogledu slabija od muškarca. Na osnovi toga nastala je reakcionarna teza, koja se u izvjesnoj mjeri i danas održava, da je uloga žene u javnom životu nespojiva sa materinstvom, sa osnovnim njenim zadatkom, dakle, uopšte sa pozivom žene. Prema toj

²⁰ Velika sovjetska enciklopedija (staro izdanje), sv. 25, str. 248.

kategoriji javne funkcije pogodne su samo za one žene koje iz bilo kakvih razloga ne obavljaju redovnu funkciju žene u braku i majke u porodici.

Naša praksa govori da je ženi radnici i javnom radniku kod nas još uvijek zaista teško, jer suprotnost između njenih porodičnih i materinskih dužnosti, s jedne strane, i njenih zadataka u proizvodnji i u društvenom životu, s druge još uvijek je velika. Žene u proizvodnji i aktivistkinje u društvenom radu, iako imaju zakonom zagarantovano pravo na plaćeni porodiljski dopust i na dječiji dodatak, ipak moraju da se pomire s tim da će im materinstvo predstavljati novi teret i da će im nastavak rada i javnog djelovanja postati poslije porođaja stalna briga i tegoba.

Dok su neki teoretičari socijalizma u toj suprotnosti žene radnice i žene majke nalazili krupan, gotovo nerješiv društveni problem, Lenjin je odlučno odbacio polovična rješenja i jasno kazao da društvo mora žrtvovati jedan mali dio svojih interesa kako bi ženi omogućilo ravnopravnost u radu i u nagrađivanju za rad. Socijalističko društvo nadoknađuje fiziološku slabost žene dajući joj izvjesne socijalne pogodnosti.

Osnivanje i podizanje ustanova koje olakšavaju ženi rad u proizvodnji i aktivnost u društvu predstavlja mjeru koja istovremeno doprinosi i povećanju proizvodnje i neposrednom porastu životnog standarda, a vrlo je značajna i za poboljšanje zdravstvenih i vaspitnih uslova razvitka djece. Ako se tako posmatra stvar, onda će se naći sredstva da se pojača pomoć zajednice ustanovama kao što su dječije jasle, obdaništa i sl.

Naša javna riječ do nedavno je zapostavljala pitanje braka i porodice, iako se po listovima i časopisima moglo naći dosta konstatovanih fakata i usput nabacanih zahtjeva. Tek u najnovije vrijeme pokrenuta je kod nas šira inicijativa da se naučno ispituju karakteristike naše današnje porodice. Dok se u nekim zemljama u punom zamahu razvijaju specijalne grane sociologije, kod nas vlada prilična nejasnost u ocjenama stanja i u mišljenjima o potrebnim mjerama, jer nema sigurnog i dokumentovanog uvida u stvarno stanje. Nama je, međutim, potrebno naučno pristupanje i analiza ovako značajnih oblika društvenog života kao što su brak i porodica, naročito obzirom da se nalazimo u revolucionarnom periodu socijalističke izgradnje; svakako nam je potrebno više nego kapitalističkim zemljama koje upotrebljavaju naučne metode i mobilisu bezbrojne kadrove i sredstva da bi opravdali i produžili vijek svojim institucijama.

Otkada je prije sto i deset godine u "Komunističkom manifestu" Marksa i Engelska principijelno i duboko revolucionarno postavljena kritika porodice u buržoaskom društvu, kao i shvatanje o njenom razvitku u socijalizmu, otpočela je teoretska borba koja je bila popraćena ogromnim brojem iskrivljavanja socijalističkog shvatanja i najbanalnijim propagandnim podmetanjima. U nekoliko teoretskih radova socijalističkih mislilaca ova

problematika, pored sve oštine ideološkog sukoba sa buržoaskim shvatanjima, ipak nije razrađena u obliku detaljnijeg pogleda na buduće odnose. Moglo bi se reći da zadnjih nekoliko decenija teoretska misao socijalizma o tim pitanjima uglavnom stagnira, a praksa u zemljama gdje je revolucija pobijedila pokazuje kolebanje i nedostatak napora da se ubrza razvitak novih elemenata u porodičnim odnosima. Ovakvo stanje može se razumjeti ako se uzme u obzir da je socijalistička izgradnja kroz čitavih četrdeset godina imala da riješi najosnovnije probleme održanja revolucionarne vlasti, organizovanja socijalističke ekonomike u uslovima imperijalističkog pritiska i rata, a također i problem savladavanja jake deformacije koju je donosio cijelom socijalističkom pokretu sistem staljinizma.

Kod nas je dosada organizovano vrlo malo diskusija o problemima braka i porodice. Pojmovi kao što su “porodica”, “brak”, “porodica kao osnovna ćelija društva” shvataju se i upotrebljavaju najčešće kao oznake nekih vječnih nepromjenljivih kategorija. Potpuno nemarksistički, sa nepoznavanjem (ili neprihvatanjem?) rezultata do kojih je došla socijalistička kritička teoretska misao, kod nas se vrlo često vrše moralna vrednovanja pomoću takvih okamenjenih pojmova. “Našoj porodici, koja se danas formira pod sasvim drugim uslovima nego juče, treba da pružimo društvenu pomoć, a ne da joj upućujemo stalno kritiku koja se svodi na kritiku žene koja je otišla na rad van kuće, uključila se u društveni rad, koja je postala politički radnik, pa je – kažu – zanemarila odgoj djece i, eto, zato imamo sve veći broj besprizornih, zato nemamo dobro vaspitane omladine, itd. A lijek se onda vidi – ne u rasterećenju žene u porodici, već u vraćanju žene kući. Mislim da ćemo još dugo vremena imati u Jugoslaviji u tom pogledu raznih teškoća i slabosti, jer je to pitanje materijalnih uslova. Ali postavlja se pitanje odnosa komunista prema tom pitanju, da li oni znaju za našu perspektivu i koliko je prema mogućnostima ostvaruju? A o tim stvarima, mislim, nema jasnosti u glavama, pa samim tim još manje u praksi”²¹.

Ovaj problem ima i svoj drugi vid. U svakodnevnom životu odvijaju se vrlo jaki procesi koji pokazuju da ovakav brak i porodica kakve imamo jedva odolijevaju udarcima koje donosi savremeni život. Uzroci se ne mogu tražiti u slabljenju nekakvih opštih moralnih osjećanja kod ljudi, u opadanju takozvanog bračnog i porodičnog morala, jer konkretna moralna shvatanja uvijek su bila i danas su izraz realnih odnosa i materijalnih činilaca. Radi se o tome da službeno važeća shvatanja o moralu ne mogu da izdrže pod pritiskom drugačijih oblika odnosa i načina postupanja u svakodnevnom životu, a još ne mogu da budu zamijenjena novim moralnim shvatanjima, jer ona još nemaju

²¹ Vida Tomšić na VI plenumu CK SKJ.

objektivnih uslova da se formiraju. Današnja faza ovog procesa karakteristična je po razlaganju starih oblika života i po gomilanju činjenične građe za preovladavanje novih.

U jednom akcionom programu naših političkih i društvenih organizacija mogao bi da se postavi zadatak rješavanja barem nekih pitanja još preostalih odnosa koji zaista stoje u izrazitoj suprotnosti sa današnjicom. Možemo li, naprimjer, ukloniti pojave ekonomske prisile kod sklapanja brakova, tendenciju, još uvijek živu naročito na selu, da se pomoću sklapanja brakova rješavaju pitanja imovinskog stanja ili pribavljanja nove radne snage, da se traži miraz i osigurava naslijeđe. Zar ne možemo učiniti nešto više da bi se obezbijedilo mladim ljudima pravo na slobodan izbor bračnog druga i u onim krajevima gdje još ima slučajeva da se žena kupuje, gdje muškarci odlaze u pečalbu da bi se mogli oženiti, gdje roditelji ugovaraju brak djece, ponekad još maloljetne, gdje pri sklapanju brakova dolazi do izražaja nacionalna i vjerska isključivost. Jasno je da nema naročito mnogo smisla ulagati ogromne energije da bi se uspostavljali socijalistički odnosi baš u takvim zaostalim krajevima, gdje još nema gotovo nikakvih promjena u ekonomici koje bi omogućile rađanje progresivnih shvatanja, ali je isto tako jasno da process socijalističke izgradnje zemlje ne može teći uporedo sa održavanjem i tolerisanjem takvih pojava.

Kao što je naprijed rečeno, trebalo bi prije svega naučnim metodama proučiti stanje braka i porodice kod nas i utvrditi koje su osnovne tendencije njenog razvitka kod nas. Iskustva našeg pravosuđa iz raznih brakorazvodnih procesa bila bi vrlo korisna, jer bi pokazala koliko su jaki oni najelementarniji materijalni, ekonomski i psihološki uzroci koji dovode do razilaženja bračnih drugova, a u kojim slučajevima se radi o pojavama drugačijih i novih bračnih odnosa i shvatanja o njima. Kod nas se još uvijek mogu čuti mišljenja koja sasvim generalno uzimaju da su seksualni odnosi van braka nemoralni, a trebalo bi postaviti pitanje – da li nema i takvih slučajeva gdje su bračni odnosi stvarno nemoralni, jer su lišeni najelementarnijih osjećanja ljubavi i međusobnog poštovanja, a formalno se održavaju zbog djece ili raznih vrsta interesa.

Pri nastojanjima na ovom polju društvenog rada treba preduzimati akcije koje će doprijeti do najširih slojeva stanovništva, naći puta i načina da se riješe i problemi najzaostalijih društvenih slojeva i primitivnih sredina, otvoreno pogledati u lice nakaznim pojavama u našem društvu kao što su prostitucija i kriminal, alkoholizam i druga zla. Zar, naprimjer, izvjestan broj pojava čedomorstva, prikrivanja i odbacivanja vanbračne djece nije izraz ne samo skrajnjeg primitivizma već i postojanja i važenja jednog društvenog morala koji još uvijek udara žig sramote na ženu koja rodi dijete izvan braka? U

takvim pojavama treba vidjeti i posljedicu nedovoljne prosvjetne i političke aktivnosti naših društvenih organizacija. S tim u vezi je i pitanje legalnog abortusa i kontracepcionih sredstava koje bi trebalo ponovo postaviti i razmotriti u svjetlu iskustava koje je dala praksa u vremenskom razdoblju od donošenja zakona do danas.

*

Sumirajući na kraju aktuelne probleme unapređenja društvenog položaja žene mogli bismo kazati da se svi oni svode na jedan osnovni, vrlo akutan i vrlo težak zadatak, koji treba odlučnije staviti u program socijalističke izgradnje naše zemlje – da se u sadašnjoj etapi našeg razvitka neodložno sprovede obezbjeđenje materijalnih uslova koji će omogućiti ravnopravno učešće žena u proizvodnji i u javnom društvenom životu, donošenje potrebnih pravnih propisa i zakona koji će formulirati još neriješena pitanja njenog položaja u društvu. Time, kao i pokretanjem žive akcije da se u političkom životu naša žena ne samo vrati na ono mjesto koje je imala u toku revolucije i prvih godina poslije oslobođenja, nego da se njena inicijativa razvije još i mnogo više, – postići će se da će njen doprinos socijalističkoj izgradnji biti mnogo veći, da će odgovarati stvarnim mogućnostima koje ona posjeduje i ogromnim energijama i emocijama koje ona u sebi krije.